

Отак різні причини і тенденції сходилися і об'єднувалися в цій звороті, що є zarazом і симптомом тих змін, які проходили в соціальному і культурному житті наших країв, і першорядним фактором дальшої еволюції його.

Так виглядає, в коротких рисах, у приступнім на цей мент матеріалі, комплекс течій і впливів, що на переломі XV і XVI вв. утворили перші підстави для пізнішого відродження — підогрітого і прискореного потім, від середини XVI в., реформаційним рухом. В основі лежать корінні економічні зміни — заміна аристократичної верстви (остаточно погромленої в 1430-х роках) верствою міщанською: хоч якою ефемерною, але все-таки озброєною новими засобами і ресурсами, завдяки переходу від чисто натурального, княжо-боярського господарства до грошового: від поміщицького села до міщанського міста (другий розвій експорту і фінансового капіталу). А упадок старої церкви та ієрархії і приплив нових культурних та інтелектуальних течій з Заходу полегшує ідеологічні зміни в соціальній та культурній надбудові нашого суспільства і приготує літературний рух кінця XVI в. («перше відродження»).

У цій загальній ситуації в схарактеризованім вище комплексі нових течій і тенденцій знаходять своє місце і пояснення ті — не раз дуже фрагментарні й відокремлені літературні факти кінця XV і початку XVI віку, до котрих тепер мусимо перейти.

Перекладні повісті. В кількох збірниках, письма XV—XVI в., заховалася до нас серія повістей, очевидно, західного, католицького походження¹. Така «Мука Христова», писана біло-

Єрусалима искати честного креста». Пор. ще далі.

Про сю Мінею: *Петровъ Н.* Рукописная «Четья» 1397 года западно-русского происхождения.— Рус. фил. вѣстникъ, 1881, т. V; *Карпинский М.* Западно-русская Четья 1489 года.— Рус. фил. вѣстникъ, 1889, т. XXI; *Соболевский А.* Очерки изъ истории русскаго языка. К., 1884, с. 72 і далі; *Владимировъ П.* Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности (ЧИОНЛ, т. 4, с. 18). Готовить видання її П. М. Попов, консерватор київської лаврської бібліотеки, де тепер ця Мінея переховується.

¹ Ся група збірників XV і XVI вв.:

Збірник бібліотеки Залуських, № 391 (з Петерб. Публ. бібліотеки тепер забраний до Варшави), містить тільки три повісті, близькі до себе змістом і характером мови:

Повість про «Муку» без заголовка, початок: «Мука Господа нашего Исуса Христа од преворотнихъ жидовъ такимъ обычаемъ стала се есть. Коли жъ немилостивые а окрутные жидова гадали о смерти Господа, како бы его лъстиве зымали да убили...»

Повість про трьох царів, без заголовка, початок: «Коли ж превелебныхъ трохъ чорнокнижниковъ и певно правдивныхъ трохъ королевъ преславныхъ весъьтъ отъ солънца всхода ажъ до заходу хвалами і мздами уже есть наполненъ...»

русько-українською мовою не пізніш другої половини XV в. (судячи з того, що паралельні копії по паперу і письму датовані часами перед кінцем XV в., а мають уже деякі відміни, то архетип їхній очевидно, був старіший). Зважаючи на масу полонізмів і латинізмів у мові, поставлено було здогад, що це був переклад з якогось польського тексту XV в., перекладеного з латинського першотвору. Але що ні того латинського першотвору, ні польського перекладу досі не відшукано, не виключена можливість, що це місцева білоруська чи українська компіляція, зроблена на підставі популярних тоді католицьких «пасій» (Страстей) і більш або менш свободно доповнена

Житіє Олексія, без заголовка, початок: «Святый Олексій был сынъ Евфиміанов, мужа прешляхетного римлянина, у дому cesарском первый, перед котрымъ три тысячи детей стояло, которыи шнурами золотыми препосовалися».

Збірник московської Синодальної бібліотеки (тепер ДІМ, Синодальне зібрання — С. Р. № 203 (367), за описом О. Горського і К. Невоструева, «кінця XV стол.», містить, крім інших статей:

«Мука» в копії дуже близькій до попередньої, але тут затитулований: «О умученіи пана нашего Есус Христа»; в закінченні: «Про то жь нынѣ, братья милаа, то чтеніе, которое чули есте, Никодимъ писмомъ жидовскимъ написаль, а потомъ и по исходячихъ лѣтъхъ многихъ пришло до Иерусалимъ cesарь великій Теозіокоусъ, а тамо то почитаніе нашель в ратуши у Пилата-старосты, а въ явныхъ книгахъ написаны, а такъ черезъ того cesаря к нашему познанію пришли по выпрошенію Господа нашего Езусъ Христа...»

«Повість про трьох царів», теж у копії, близькій до попередньої, але без вступної фрази.

Збірник Синодальної бібліотеки, № 331, «писаний різним письмом XVI и XVII в.», містить «Повість про трьох царів» в подібній редакції і подібного письма, як бібл. Залуських, і житіє Олексія в дещо відмінній редакції.

Видання текстів: Страсти Христовы въ западно-русскомъ спискѣ XV вѣка, трудъ Н. М. Тупикова.— ПДП, 1901, кн. СХL (текст Залуск., вар. 1 Синод., вступної розвідки автор не встиг написати); Повѣсть о трехъ короляхъ-волхвахъ въ западно-русскомъ спискѣ XV вѣка, трудъ В. Н. Петца.— ПДП, 1903, СL (текст Залуск., не тільки повісті про трьох царів, а й житія Олексія, але теж без якої-небудь студії, котру автор пообіцяв на пізніше, але не мав досі нагоди здійснити).

Студії: *Владимировъ П.* Житіє св. Алексія Человѣка Божія въ западно-русскомъ переводѣ конца XVII (читай: XV — Авт.) вѣка.— ЖМНП, 1887, X (текст, словничок і студія). Рец. проф. М. Мурка в *Archiv f. sl. Phil.*, XII; *Brückner A.* Fremde Voranlagen und Fassungen slavischer Texte, *Archiv für sl. Phil.*, XI, 1888; *Polivka J.* Evangelium Nikodrmovę v literaturach slovanských, *Casopis Mus. Kral.*, С. XLV, 1891; *Bustron J.* Żywot sw. Alexego w lit. czeskiej i rosyzjskiej, *Sprawozd. kom. jez. Akad. Umiejtn.*, V, 1894; *Карскій Е.* Западно-русскій сборникъ XV вѣка, принадлежащий Импер. Публ. Библиотекѣ, Q. I. № 391,— палеографическія особенности, составъ и языкъ рукописи.— ИОРЯС, 1907, IV і окремо; його ж, *Бѣлорусы*, т. III. Очерки словесности бѣлорускаго племени. 2. Старая западнорусская письменность, 1921, с. 60—66.

Адріанова В. Житіє Алексія человека Божія въ древней русской литературѣ и народной словесности. СПб., 1917, с. 121—122.

різним легендарним матеріалом¹. У першій частині вона займається головню стражданнями Пречистої, повертаючись у кожній ситуації до її почувань, реагувань, реплік². Середину виповнює повість про Пілата, близька до оповідань «Золотої легенди». Кінцева частина багато черпає з Никодимового євангелія і так себе й рекомендує як переповідання Никодимового запису. Але перша частина — властива повість про Муку Христову і страждання Пречистої, нічого спільного з Никодимовим євангелієм не має.

Крім цієї повісті, згадані збірники XV в. містять ще два цікаві твори західного походження, цим разом уже явно перекладні. Це повість про трьох царів, що принесли дарунки Христові, і життє Олексія. Щодо них уже нема сумніву, що це просто переклади із західних, католицьких джерел. Повість про трьох царів іде вірно за популярним німецьким твором гільдесгаймського кармеліта Іоана «Liber de gestis et tripa beatissimorum regum translatione», написаним у XIV в. і кілька разів надрукованим у другій половині XV. Заховався польсь-

¹ Так висловлюється і академік Є. Карський в останній своїй праці (Старая западнорусская письменность, с. 62): «Очень может быть даже, что она представляет западно-русскую передьлку какого либо Passio Christi, тьмь больше что страсти Христовы, въ разныхъ редакціяхъ были въ значительной степени распространены въ Зап. и Южной Руси въ разсматриваемое и послѣдующее время».

² У вступі, наприклад, оповідається, як Іуда, добивши торгу, використував свою довіру у Марії: «Тогда Юда, сторговавши и пьязи од жидовь узавши, присягнувши, иже то, што обещаль, пополнити мел, пришол (у) вечере до Бетании, альбо до Вифании милостивому Господу ис своєю милою маткою и съ апостолами своими там будущим. Да Марія матухна милостивая, тоє лъстивия Июдашовы не ведаючи, поздравила его велми ласкаве, привитала его, рекучи: «О милый приятелю, што еси там въ Єрусалими о моемъ сыну миломъ чувал альбо слышал?» Июда одповѣдалъ: «Все добро дьет се, наймилейша госпожо, не бойся ничего!» Про то ж Марія матухна ми(ло)-стивая, иже ведала, ижъ онъ был знаемъ бискупом и всим жидом въ Єрузалеме, была ему велми ласкава и рекла до него: «Июда, приятелю мой, надо всех наймилейший, в руке твои полецаю моего милого сына, буди сторож его, штобы не загублен!» Да на знамя милости, которою його миловала матка милостивая, посадила его, вечеряючи, межѣ себе да межѣ сына своего» (рукопис Залуських, з вар. Синод., видання В. Тупікова, с. 3—4).

Або: «Про то ж муки, которые милостивая матка, премилого сына своего родячи, не чула, а далеко болшую муку мѣла, на муку сына своего смотрячи. О, какіє лѣканія, какіє въздыханія давала пресвятая матка! Говорити до сына хотела, але она сильная жалость и болеть слова проривала, аж говорити не могла, але только гучела, и милость слова давала, але голос осиплый звинял, занюж язык пред сильною жалостію уже был стратил усю силу говоренія. Да не дивь, занюж уже какъ бы мертвого сына видела, ее жь душа болши, нижли себе миловала. Про то ж милостивая матка плакала, рекучи и говорила, плачучи: «Сыну мой, сыну мой наймилейший! И кто ми даст, ижбых я умерла за тобою? Беда ми, бедница! што учиню, сыну мой милый? не опускай мене, але утягни мене за собою...» (рукопис Залуських, з вар. Синод., видання В. Тупікова, с. 25).

кий переклад у збірнику 1544 року, де міститься також польський текст Страстей, але наші переклади обох творів — «Муки» і «Трьох Царів» — настільки відмінні від цих польських текстів, що не можуть походити від їхнього архетипу. «Три Царі» йдуть або безпосередньо від латинського оригіналу, або хіба від якогось досі не знайденого польського перекладу XV в., задержуючи такі вирази, які були на місці в устах латинника, але мало підходили православному¹. Тому перекладача нашого теж вважають за католика, але справедливо піднесено, що з цими католицькими подробицями текст переписувався потім безсумнівно православними руками, отже, могли вони заховатись і при перекладі під рукою православного перекладача. Житіє Олексія іде вірно за «Legenda augea», але судячи з великої сили ч е с ь к и х виразів, можна думати, що переклад робився не безпосередньо з латинського оригіналу, а з чеського перекладу, хоч саме такого чеського тексту досі не викрито.

Маємо, таким чином, невеличку групу писань релігійно-легендарного змісту, зачерпнених з католицьких джерел і перекладених на сучасну «посполиту мову» не пізніш XV в., що вказує на певний літературний рух у цім напрямі. Усі три твори, незалежно від свого релігійного забарвлення, багато говорили фантазії своїми легендарними, казковими подробицями і їм, очевидно, й завдячали своєю популярністю. Такий, наприклад, цілком фантастичний, новелістичний характер має повість про Пілата, вставлена до «Муки Христової»: вона оповідає про нешлюбні народини його від доньки мірошника Піли і короля Атуса — від імен матері і батька хлопець дістав своє ім'я Піл-Атус; виховувався на дворі свого батька, але тут із заздрощів вбив потайки свого однокласника, шлюбного сина свого батька, і той замість кари смерті посилає його як невільника на римський двір, куди мав обов'язок посилати щороку невільників як данину. Там Пілат убиває такого ж, як сам, закладня — королевича французького, і римляни, щоб використати

¹ Наприклад, в описі назаретської каплиці перекладач полишає: «У си године канонице починают до Аве Марія, как у нас, Девус ин адиуторимус» (арк. 73 зв.). Переповідаючи сказане про грецьку церкву, затримує сказане про греків, що вони собі «опришного патриарху учинили и выбрали, коли ж от того часу ве всех чересь уси речи, какъ мы отцю паве, аж до нынешного дня тому патриарсе послушни были» (арк. 76 зв.). А в оповіданнях про різні східні народи затримано сі характеристики греків: «Попове грецке сут жонаты, а носят довге волось, да не вьрят, штобы Духъ отъ Отца и Сына походил, але толко от Отца; теж не верят, штобы чистец был; да тыми члонкі от церкве римское суть отделены: да коли мшу держати хотят, тогды верезуть с кислго хлеба гостію albo оплаток на четыре углы на посвящение, да тую гостію кладут на блюдечко золотое albo серебряное, да наверхъ положить звезду, как бы сковорода загнутую», і т. д. (арк. 70 зв.).

«на посполите добро» його злісну вдачу, посилають його, замість кари, правителем острова Понта, звісного непослушністю своєї людності, що не корилася ні одному судді. Пілат, дійсно, «грозами і муками» потрапив приборкати той «твердий люд», дістав за це назву «Понціуса», і був запрошений Іродом прийняти правління над Єрусалимом. Далі йде така ж фантастична історія засуду Христа, викликання Тіберієм Вероніки з нерукотворним образом Христа і нарешті — історія чудесного Христового хітона, що рятував Пілата від Тіберієвого гніву¹. «Повість про трьох царів» на історію приходу їхнього до Христа, повороту додому, їхньої смерті і віднайдення царицею Єленою їхніх дарів і мощей та перенесення до Царгороду, Мілану, Флоренції і звідси до Кельну (повість і закінчується похвалою «счасному месту Кольні») нанизує цілу низку апокрифічних і легендарних оповідань, записаних з різних джерел або й скомпонованих самим автором. Тут всякі оповідання про «папу Яна» (пресвітера Іоана) і про царгородські реліквії, і про різні віри й секти — одна фантастичніша від одної. Нарешті, житіє Олексія, як відомо, само собою є сентиментальним романом, що протягом довгих віків і донині незмінно вражає чуття слухачів. Таким чином, ці й подібні переклади і переробки західного легендарного матеріалу підсилювали новими мотивами і версіями легендарний репертуар усної поезії.

Збірник Варшавської бібліотеки Красинських (№ 408), що нам доводилось уже згадувати (т. IV, кн. I), дуже різно-рідний за змістом, між іншим містить також кілька перекладених повістей — деякі з виразними слідами перекладу з чеського. Письмо і папір — середини XVI в. (по гадці проф. О. Брикнера — 2-ої половини), а на підставі деяких вказівок

¹ «Услышавши цесарь, иж Пилат до Рима пришоу, сильным гневом се на него розгневал, а к себе его привести велел. Да Пилат сукню нештую Исову ис собою принесель, а ее на себе узволюши, пред цесаря пришоу. Натыхмьсть толко его цесарь увидел, вес гнев свой на него покинул, а за того повстал а ничого гневливого ему говорити не могль. Да который был за его очима так велми окрутен и грозен, теперь перед его обличностию учинился тихий. Да коли его отпустил, натыхмьсть против его у гнев загорит се, клича себе бедного быти, што ему своего гневу не указал, да натыхмьсть везвати опять его велель, указуючи и свѣтчачи, иже сын смерти есть, а не годно ему живу быти на земли. Котрый толко его увидел, натыхмьсть ему «добро утро» дал, а всю округность умышления откинул. Дивятя усн люди, дивят се и сам, што такъ противъ его, коли его нет, се загореваетъ, а коли перед ним стоит, ничого ему острого говорити не можетъ. Потомъ божьею волею альбо некоторого хрестіанина доражением его ис оное сукне исволючи велель, а затого против его первый гнев умышленый успоменул. Да коли той свите корол се велми дивил, сказано ему, што тая сукня была Господа нашего Исусова, тогда цесарь его у темницю велель узяти, докол бы радою мудрых людей умыслил, штобы ис ним чинили мелъ» (арк. 24 зв.).

змісту академік Є. Карський припускав, що оригінал збірника походив з кінця XV в., але ці вказівки не можуть вирішувати про походження всіх статей його¹. Збірний характер їхній, одначе, дає підставу думати, що перекладні статті, які нас займають, були втягнені до збірника вже з готових перекладів — першої половини XVI, а деякі й кінця XV в. Добір статей сам по собі дає цінний культурно-історичний факт; в тій частині, яка тепер заховалася (початку і кінця нема, а дечого і в середині бракує) міститься: Александрія, Літописець Великого князівства Литовського і Жомойтського, «Кройніка о великих князях литовських», «Хожденіє Данила ігумена», книга Товіт, «книга о Таудале рицери», бл. Августина «о трех стáвех» (шлюб, вдовство і дівоцтво), «Сказаніє о Сивилле пророчици», «Прореченія св. пророкъ о Христь Іисусъ», і нарешті «Слово о последнем времени о Михайловъ царствъ». З них про переклад Товіта, зроблений з чеської Біблії 1506 р. на дуже добру білорусько-українську мову з церковнослов'янським забарвленням (церковнослов'янськими формами і лексичними елементами), буде мова нижче, про литовські літописи — теж, а тут про повісті:

«Книга о Таудале рицери» — це переклад «*Visio Tundali*», дуже популярної в середніх віках ірландської повісті (ірландські монастирі взагалі дали дуже багату вкладку таких есхатологічних візій). Повість оповідає, як рицар Тундал, живши непобожно і неправедно, пируючи з приятелем, завмер і три дні був непритомний; прийшовши до себе, розповів, як його ангел водив по муках, потім показував перебування блаженних, і нарешті велів його душі повернутись до тіла; під враженням того, що йому довелось бачити, Тундал цілком змінює своє життя. Складена в середині XII в. латинською мовою, повість ця була включена до звісного корпусу («*Speculum Historiale*») Вінцентія з Бове (XIII в.) і потім відома в багатьох переробках німецьких, скандинавських, романських, слов'янських. Численні чехізми нашого тексту показують, що він був перекладений з чеського оригіналу, дуже близького до латинського тексту редакції Вінцентія з Бове — але досі чеського перекладу цього твору не знайшлося. Порівнян-

¹ Коротко описав цей збірник акад. Є. Карський у статті: «О языкъ т. наз. Литовских лѣтописей» (Варшавскія унів. изв. 1894, II). На с. 18 він каже: «Ясно значить, что оригиналь, съ котораго списанъ нашъ сборникъ, а может быть, даже и самый нашъ сборникъ, составленъ въ концѣ XV вѣка; по крайней мѣрѣ почеркъ рукописи не говоритъ противъ такого предложенія». Остання фраза не має значення, річеві ж аргументи, на котрих автор опер свій здогад, мають деяку вагу, а саме, що текст «Слова о последнем времени» говорить про кінець сьомої тисячі літ, і так само провіщання на XV вік («по 14 стах літ») дає сказання про Сивилу.

ня з латинським текстом виявляють місцями помилки, які вказують або на несправність чеського перекладу, або про неухажне перекладання з нього. Вважаючи, що маємо не оригінал перекладу, а тільки його копію, професор О. Брикнер вважає цей переклад ділом кінця XV або початку XVI в. В рукопису Красинських він неповний, бракує кінця (приблизно цілої третини). Мова білорусько-українська, з церковнослов'янізмами, чехізмами і полонізмами. У цілому текст не виданий, виривки були опубліковані С. Карським і О. Брикнером¹, я наведу дещо на взірць мови і змісту:

С того мѣста былъ есть един муж родом, ему ж имя было Таудал, роду словутного, але дѣль велми недобрыхъ, по тѣлу витяжнй а велми смѣльнй, а о спасеніи своа душа мало або² ничего не смотряше: то ему прелишь бѣше противно, аштобъ хто ему хотѣль мало о спасеніи души повѣдати. До церкви також не ходяше, а нищихъ ненавидяше пред собою, але играемъ а пистцомъ, а гудцомъ выдалъ есть, что мѣль. Але мѣль много товаришовъ а приятельъ добытыхъ и любимаго имѣль есть товариша единого в ритерствѣ. Тотъ ему былъ должен три кони, тогда Таудалусъ ждалъ ему до урочного року, (не) напоминаль ему и по томъ роце прехаль к нему, и онъ его любовно привиталь. И была у него три дни а три ноци, ни камъ ему не далъ ити, тут пиль с ним а мовил с ним о различныхъ речахъ...

Потомъ придоша к горѣ велми великой а прелишь грозной. А ту бѣше путъ (б) велми узкій съ единое страны тое горы, и с тое горы плапоташе огонь смола а з серы, а велми смраднй а прелишь темнй, а з другое страны слedomъ, а ветрѣ велми сильнй великй. На той же то гор было есть полно катовъ-бѣсовъ съ пламенными греблы, съ удицами желѣзными о трехъ розехъ, велми острыми, и ими ж то души давяху, которы хотѣли черес тую гору проити, и вѣтрѣгаху ихъ в тѣи муки, а по хвили увращаху ихъ въ огонь и опять зася въ муки. И повѣда агтель: «Тутъ есть мука льстивыхъ а гнѣвливыхъ невѣрныхъ». Потомъ душа Таудалова про великй страх а грозу упадаше, за агтелом идуци. Придоша до глубокого долу нечистого а велми темного, его же не могла душа дозрети, а едно слышала звукъ реки, плывущую серою а рыданіе душъ в той реце, иже мучахуся в ней...

Для «Сказання про Сивиллу-пророцицю» чеський оригінал віднайдено, і порівняння тексту збірника бібл. Красинських з чеським текстом³ показало, що маємо тут дійсно буквальный переклад з чеської:

Того часу за мудраго царя Соломона бѣяше пророцица звѣздарька именем Сивилла. А та б яше велми мудра, иже въ звѣздахъ многыи вещи в будущихъ речахъ провидѣла, преж многихъ тысяць лѣтъ, что ся в

Toho czasu za mudreho krale Ssalomuna biesse pororokynie hwiezdarczka gmenem Sybilla. A ta biesse przewelmi mudra, ze na hwiezdach mnohe wiecu w buduczycz czasiech przedzwiedela: przez mnoho ticzze

¹ Карский. О языкѣ т. н. Литовской лѣтописи, с. 16; його ж. Бѣлоруссы, III, 2, с. 81; Brückner A. Die Visio Tundali in böhmischer und russischer Uebersetzung, Archiv für slav. Phil., XIII, с. 202 і далі (тут коротка історія твору й порівняння з латинським текстом).

² Друк.: ибо.

³ Текст видав акад. Є. Карський під заголовком «Западнорусское сказаніе о Сивиллѣ пророцицѣ по рукописи XVI в.» (Варш. унів. изв., 1898, II); він припускав південнослов'янське джерело (с. 21); чеський оригінал вказав професор О. Брикнер у Archiv für sl. Phil., XXIX, с. 131—132.